

Ella Grabbi mälestusi

(Üles kirjutanud ja
kommenteerinud
Hellar Grabbi)

Ella ja Herbert Grabbi Pariisis, 1927.

Ella Grabbi sündis 1. VIII 1898 Narvas, Mahu rannast pärit laevniku Andres Korjuse ja Emumäelt Simuna kihelkonnast pärit Marie Korjuse ainsa lapsena. Nad elasid Narva-Jõesuus, kus isal oli teistega kahasse väike purjelaev, millega veeti Soome vahet kaup. Isa suri, kui Ella oli seitsmeaastane. Ema koos tütreaga siirdus hiljem Peterburi, kus töötas kokana. Ella lõpetas Narva gümnaasiumis alustatud õpingud eksternina ja töötas Peterburis raamatupidajana. Tuli 1920. aastal tagasi Eestisse ning abiellus 1926 sõjaväelase Herbert Grabbiga. Perekond elas Tallinnas. Neile sündis kaks poega – Hellar 1929. ja Rein 1934. aastal. Kolonel Grabbi arreteeriti Nõukogude Vene võimude poolt juunis 1941 ja lasti maha Norilskis aasta hiljem. Ella Grabbi põgenes sügisel 1944 Eestisse saabunud Moskva okupatsioonivõimu eest koos kahe alaealise pojaga välismaale. Elas Lääne-Saksamaal Geislingeni põgenikelaagris 1945–1949. Rändas 1949. aastal Ameerika Ühendriikidesse, kus töötas algul vabrikus ja majateenijana, hiljem New Yorgis arveametnikuna. Pensioneerununa elas Californias noorema poja juures, hiljem vanema poja juures Vir-

ginias, Washingtoni lähistel. Suri 14. III 1996.

Järgnevad mälestused kirjutasin üles ema jutu järgi 1970. ja 1980. aastatel. Me ei teinud seda süsteemselt, kord rääkis ema mõne meenutuse, teinekord teise. Mõnda asja meenutas ema kahel või kolmel korral ja erinevas sõnastuses. Need täiendavad üksteist, aga need tuli kokku sobitada. Mälestuskillud hõlmavad aastaid 1917–1942. Ema varasemaid meenutusi tema lapsepõlvest ja ta isast-emast kasutasin artiklis “Esiivanemad ja sugulased” ja ma ei hakka neid siin kordama. Samuti jätsin välja vähesed mälestuskillud, mis puudutavad aastaid 1944–1950. Olen neid kasutanud ema mälestuste kirjapanemisel. Ema järelejäänud paberite seast leidsin kaks tema poolt üles kirjutatud mõttetera.

“Mina olen maha jäänud nagu rändlind, kes on vanaks saanud ega suuda enam lennata.” (Anton Tšehhov)

“Olen lugenud, et meid ahastuse mustal tunnil miski ei piina rohkem kui mälestus möödunud õnnepäevadest. Mulle tundub pigemini, et on veel raskem teada, et ei ole kunagi midagi olnud, mida mäletada.” (Karl Ristikivi, “Hingede öö”)

Mind leeritati 17-aastasena Peterburi Jaani koguduses õpetaja Friedrich Stockholmi poolt. Peterburis elasin koos emaga ja võtsin tütarlapsena agaralt osa eesti seltside tegevusest. Peterburis toimunud maailmasõjaaegsetelt eesti õhtutelt mäletan hilisemat kindral Jaan Sootsi ja Heinrich Lareteid, tulevast diplomaati. Soots oli alles hiljuti Peterburis lõpetanud Nikolai Kindralstaabi Akadeemia ning nägi oma sirge hoiaku, vurrude ja akselbantidega meie arvates väga tähtis välja. Ta oli juba kolmekümnendates aastates, aga poissmees. Laretei oli noor, pikk, kena välimusega ja ohvitserimundris. Meie, noored tüdrukud, vaatasime teda ikka. Hiljem, vabariigi ajal, kohtasin Lareteid uuesti ja tutvusin ka ta väga sümpaatse abikaasaga. Eestis puutusin uuesti kokku ka kindral Sootsiga, kes oli jäänudki vanapoisiks.

Võtsin Peterburis osa eestlaste suurest meelevaldusest märtsis 1917. See oli suur elamus. Meid oli 40 000, kes me, kolonn kolonni järel, Eesti lippude ja loosungitega läbi Peterburi kesklinna marssisime. Eestlaste rongkäigus marssisid ka tuhanded eesti päritolu vene vormis sõdurid. Nõudsimme Eestile autonoomiat. Rongkäiku pealt näinud Vene kindral oli nutnud ja ohanud: andke mulle kolm diviisi niisuguseid sõdureid ja me võidame sõja! Kui revolutsiooni ajal tuli Peterburis kätte toidunappus, käisime emaga toitu toomas Jamburgi ümbruse eesti asundustest, kus meid lahkelt vastu võeti.

Tulin Peterburist mais 1920 rongiga Eestisse koos oma emaga. Me ei olnud optandid, need tulid hiljem. Meiega samal ajal tuli rohkelt eestlasi, kes olid sõdinud Punaarmees ja nüüd repatrieerusid. Eraisikuid oli vähe – peale meie kahe üks mu sõbranna, kolonel Lepa isa ja mõni teine. Narvas võtsid meie ešeloni vastu leitnant Rotberg, hilisema kindral Rotbergi vennapoeg ja sõjaväe ametnik Hubel. Eestisse jõudes läksime kõigepealt Vaivarasse minu tädi, ema õe Mai Viikmani juurde.

Pärast Eestisse tagasitulekut elasin Narvas. Käisin ka noortepidudel. Kohtasin seal Nikolai Trankmanni, kes oli siis kena ja intelligentne noormees. Abiellus venelanna Blinovaga, kelle vend oli hiljem “Estonias” tuntud balletitantsija. Trankmannist sai kurikuulus Eesti reeturohvitser. Narvas elades kohtasin ka Hendrik Allikut, olen temaga noortepidudel tantsinud. Ka tema oli kena noormees. Allikust sai hiljem kommunistide tegelane.

Elasin 1924. aastal Pelgulinna. 1. XII hommikul, kui läksin tööle, nägin tänaval tapetuna lamamas mereväeohvitseri surnukeha. Taipasin, et midagi koledat on lahti. Selle maja omanik, kus elasid mu täditütred, oli üks naine, kes lasti maha mässuliste abistamise eest. Tal oli teine maja Tondil, kus kogunesid need, kes ründasid sõjakooli. Naine oli palunud põlvili: ärge mind maha laske, ma ei ole kommunist, ei teadnud mida mehed kavatsevad, kui nad mulle raha andsid. Ta mehe ja lastega ei tehtud midagi, need ei olnud asjasse segatud.

Siis ma veel Herbert Grabbit ei tundnud. Herbert rääkis mulle hiljem, et 1. XII varahommikul oli tema koos mitme teise ohvitseriga Balti jaamas, sõitmas Tondile Kõrgema Sõjakooli kursustele. Ohvitserid olid mundris, aga relvastamata. Jaama hõivasid kommunistlikud mässulised, kelle seas olnud ka Anvelt. Paar raudteeametnikku lastud kohe maha. Ohvitserid pandi kinni tagaruumi. Nad pääsesid mahalaskmisest, kui jaam kiirelt tagasi vallutati.

Tallinnas elades sõbrunesin Dagi Pikneriga, olime samavanused vallalised neiud. Dagi kurameeris siis kohtuministri abi Mahonyga, kelle korteris peetud pidudel Dagi mängis klaverit, pani pea kuklasse ja naeris. Olime noored ja lõbusad. Mina kurameerisin kohtu-uuriija Žoržikuga, kes oli opteerunud Venemaalt ja rääkis eesti keelt aktsendiga, aga oli huvitav mees.

Dagi oli hakanud kurameerima oma tulevase mehe Herbert Raidnaga, kes oli siis kapteni aukraadis. Dagi tutvustas mulle Raidna sõpra, kes oli samuti sõjaväelane, kapten ja sama eesnimega, Herbert. Käisin temaga kord väljas. Dagi küsis: “Kas sulle kapten Grabbi meeldis?” Mina: “Ei meeldinud, ta oli liiga tõsine.” Dagi: “Kahju, sina talle küll meeldisid.”

Pidin kohtuma Žoržikuga Feischneri kohvikus. Uksest sisse tulles nägin Žoržikut vestlemas selle daamiga, kellega ta oli varem suhelnud. Pöördusin uksele tagasi ja nutsin. Järgmisel päeval tõi käskjalg telegrammi Žoržikult: “Kuhu te jäite? Palun tulge kohtamisele [sinna, sellel kellaajal].” Läksin. Ütlesin Žoržikule: “Te olete valelik inimene!” Ta katsus küll juhtumit selgitada, aga tegin temaga käimisele lõpu.

Kohtasin Herbert Grabbit postkontoris. Ta kutsus mind endaga uut aastat vastu võtma. Ma eriti ei tahtnud temaga minna, mõtlesin, et ootan, kas keegi teine ka kutsub. Kuid ei kutsunud. Siis läksin Grabbiga. Ta viis mind ohvitseride kasiinosse. Dagi oli oma Herbertiga juba seal. Hiljem Dagi ütles: “Oli see vast üllatus, pidin peagu minestama heast meelest.” Sestsaadik kurameerisime mõlemad kaptenitega. Herbert Grabbi oli iseloomult tõsine, kuid tal oli palju huvisid ja ta oskas vaimukalt vestelda.

Herbert Raidna ja Dagmar Pikneri pulmapidu peeti 1926. aastal Lasinurme mõisas. Käisin ka Vabadussõja teenete eest saadud Raidna talus, mida pidas ta isa Freiberg, kes oli olnud Saksamaalt tulnud Lasinurme mõisa metsavaht ja abiellus eestlannaga. Neil oli kolm poega. Kaks, Herbert ja Kurt, olid eestlased ja võtsid omale nimeks Raidna. Kolmas vend, Paul, pidas end sakslaseks ja jäi Freibergiks. Kurt Raidna poeg Enn Raidna ja tema pojad Paul ja Allan elavad nüüd Seattle´is, kuuluvad korp! Rotaliasse, kuhu kuulus kolonel Raidna.

Mind ja Herbertit laulatas Kaarli kiriku ka-

Kolonel Herbert Grabbi

belis õpetaja Stockholm – sama, kes oli mind leeritanud. Laulatusel olid kohal vaid Herberti vanemad ja õde Erika, minu ema ning tunnistajatena Herbert ja Dagi Raidna. Pulmapeopidamiseks ei olnud raha. Töötasin siis arveametnikuna, Herberti kaptenipalk ei olnud kuigi suur. Mul ei olnud mingit kaasavara, ainult oma ema tõin kaasa, kes jäigi meie juurde elama. Isa oli mul ammu surnud.

Väljaskäimiseks oli tollal, 1920. aastate keskel, Tallinnas üheks kõige nooblimaks kohaks Narva maantee alguses asuv Linden. Head restoranid olid Bristol ja DuNord, ööelu esindas kabaree Must Kass. Aga nende külastamine oli väga kallis, need olid rohkem ärimeestele. Meie Herbertiga käisime neis kohtades väga harva. Palju toredam oli käia sõprade pool õhtusöögil. Käisime näiteks major Olbrei pool, kelle naine oli Estonia lauljanna Lully Virkhaus, kes esines operetites. Kohal oli tihti ka Olbrei õde, tantsija ja

ballettmeister Rahel Olbrei koos oma mehe Hanno Kompusega.

Herbert lõpetas Kõrgema Sõjakooli selle II lennus. Seda lendu peeti koosseisult kooli kõige tugevamaks, selles oli palju andekaid ja hiljem väga tuntud ohvitseri, nagu Richard Maasing, Jaan Kurvits, Elias Kasak jt. Õppetulemustelt esikoha pärast selles lennus võistlesid hilisemad kindralid Jaakson ja Traksmäe, kolmanda koha pärast Grabbi ja Raidna.

Vastava riikidevahelise kokkuleppega saadeti igal aastal üks Eesti ohvitser Prantsuse Kõrgemasse Sõjakooli, École Supérieure de Guerre. Esimesena läks Reek, teisena Tomberg, kolmandana Jaakson. Grabbi saadeti sinna neljandana. Temale järgnesid Brede ja Traksmäe. Kuna õppeaeg kestis kaks aastat, õppis selles koolis samal ajal kaks Eesti ohvitseri. Pariisis paiknevasse Kõrgemasse Sõjakooli läks Herbert juunis 1926, varsti pärast meie abiellumist. Mina läksin järele hiljem, mais 1927. Tagasi Eestisse tulime üheskoos septembris 1928. Herbert oli Prantsusmaal kaks aastat ja kolm kuud, mina ligi poolteist aastat. Seal veedetud aja sees me Eestis ei käinud. Pariisis õpinguid alustades oli Herbert kolmkümmend aastat vana.

Jõudes Prantsusmaale, saadeti Herbert alguses ühte jalaväerügementi Prantsuse sõjaväega tutvuma ja keelepraktikale. Sellisel rivistatääl oli Herbert nii esimesel kui teisel suvel kolm kuud. École Supérieure de Guerre asus Pariisi kesklinnas La Motte'i avenüül. Meie elukoht oli sealt kõndimiskaugusel, aadressil 1415 rue Duquesnes. Käisin vaatamas, kuidas Herbert koos teiste koolis õppivate ohvitseridega ratsutas koolist läbi Pariisi tänavate Boulogne'i metsa.

Meie väike korter, tuba ja köök, oli esimesel korral, aknad vastu tänavat. Kohe üle täna oli vene restoran Perroquet verde – Roheline Papagoi, kus käisime tihti nii kahekesi kui ka seltskonnaga, enamasti eest-

lastega. Eesti ohvitserid oskasid ju hästi vene keelt ja olime tuttavad vene köögi. Tõime sealt ka toitu koju, näiteks väga head borši. Restoranis laulis õhtuti meeleolulaule kuulus vene lauljanna Komarova. Uut aastat võtsime vastu suuremas ja nooblimas vene restoranis Medved.

Esimesel Herberti õppeaastal oli temaga samal ajal Kõrgemas Sõjakoolis Aleksander Jaakson, kes õppis seal oma teist aastat, Grabbi teisel aastal oli Pariisis Herbert Brede. Jaakson oli Pariisis poissmehena, Brede koos naisega. Kui Grabbi lõpetas, tuli tema asemele Traksmäe. Samal ajal käisid Pariisis sõjaväe intendantide koolis hilisemad kolonelid Nigul Ermaste ja Juhan Martins. Pariisis olles ülen-dati Grabbi majoriks, mida tähistasime Eesti Vabariigi aastapäeval Eesti saatkonnas. Eesti saatkonnahoone oli väike, aga nägus. Eesti saadikuks Pariisis oli siis Karl Robert Pusta. Proua Pusta, saadiku abikaasa, oli sõbralik ja lahke. Kord võttis ta mind kaasa peaministri paleesse kellaviiteele. Kui sisenesime, lõi teener pika tseremooniakepiga vastu põrandat ja hõikas: "Madame et mademoiselle Pusta!" ma ei mäleta, kas mind võeti kaasa Pustade tütre asemel, või arvas seda teener omapead.

Saadik Pusta ise oli kõrgi iseloomuga. Jaakson soovis seepärast teda veidi narrida. Pustale meeldis kanda golfipükse. Jaakson ütles Pustale: "Härra saadik, Te näete välja nagu Walesi prints!" Pustade pool kohtasin Ella Ilbakut, kelle esinemist Pariisis Pusta edutas. Eesti sõjaväeliseks esindajaks Pariisis oli sel ajal pikemat aega major Jaan Junkur (hiljem kolonel). Junkurid elasid väljaspool Pariisi, käisime neil külas. Neil oli suur raamatukogu, mõlemad olid raamatuhuvilised. Igal Eesti Vabariigi aastapäeval pandi saatkonna poolt pärg Prantsuse tundmatu sõduri hauale. Saadik ja atasee asetasid pärja, Pariisis viibivad teised Eesti ohvitserid võtsid tseremooniast osa.

Prantsuse keelt olid Eesti ohvitserid õppinud juba Eesti Kõrgemas Sõjakoolis. Mõned, nagu Brede, valdasid prantsuse keelt juba varemgi, tsariajast. Kui tuli Pariisi määramine, hakkas Herbert lisaks varem õpitule võtma

keeletunde ning töötas ja luges intensiivselt kodus. Nii õppis ta korralikult ära prantsuse keele juba enne Pariisi minekut. Sealt tagasi tulles kõneles ta seda väga hästi. Samuti Jaakson, kuigi tema rääkis tugeva aktsendiga, mille üle sõbrad nalja viskasid, et tegu on prantsuse keele mulgi murdega. Jaakson oli pärit Helmost. Mina võtsin Pariisis keeletunde Alliance Française's iga päev, õppisin koos pr. Junkuriga. See ühing korraldas nädalase ekskursiooni Londonisse, läksin nendega kaasa.

Raha oli vähe, elasime Pariisis kokkuvõtteks. Käisime Montmartre'is paiknevas Casino de Paris'is, kunstimuseumis, kinos, tsirkuses. Sõitsime ka väljapoole Pariisi – Normandia, Bretagne, Lorraine. Herbertil oli kummalgi aastal kaks-kolm nädalat vaba, siis reisisime kaugemale. Prantsusmaal Nizza ja Côte d'Azur, kus kuulus Lido plaaz oli kehvem Narva-Jõesuu liivarannast. Šveitsis Genf ja Lausanne, Itaalias Como järv, Veneetsia, Firenze, Rooma. Olime ju alles hiljuti abiellunud, see kõik oli nagu üks pikk pulmaret.

Oma armastatud Pariisis elasin ma ühe aasta ja viis kuud. Nüüd Ameerikas neid aegu meenutades kordan endale laulusõnu: "Last time I saw Paris, I was young and gay."

Hellari ristas õpetaja Stockholm, sama, kes oli mu leeritanud ja laulatanud. Ta ristas ka Reinu. Ristimised toimusid meie kodus. Kuulusime Kaarli kogudusse, aga kirikus käisime kord aastas, 1930. aastatel isegi mitte jõulude ajal. Lapsena käisin ma küll kirikus koos isaga, nemad olid kirikuskäijad. Hiljem, kui elasime Kadriorus, ei läinud mu ema kirikusse, aga kuulas pühapäeval raadiojuttust.

Herbert rääkis, et temal koolipoisina ei olnud mingit kavatsust saada sõjaväelaseks. Tema tahtnud õppida arhitektiks. Ta oskas päris hästi joonistada ja maalida. Kuid viis aastat sõda varjutas selle kava. Vabadussõjast tuli ta välja alamkaptenina ja oli kakskümmend

kolm aastat vana. Tehnikaülikooli Eestis sel ajal ei olnud, välismaal õppimiseks puudus raha, sõjaväelise hariduse saamine oli aga tasuta. Nii jäigi ta sõjaväkke. Kuid ta soovis selle kõrval omandada ka tsiviil kõrghariduse. Peatselt pärast Pariisist tagasitulekut hakkas Herbert õppima Tartu ülikoolis õigusteadust kaugõppes.

Hellar oli aastane, kui asusime elama Tondile, kuhu Herbert oli määratud teenima Sõjaväe Õppeasutustes. Tondile jäime kolmeks ja pooleks aastaks. Suurema osa sellest ajast juhatas Sõjaväe Ühendatud Õppeasutusi kindral Brede, hiljem Jaakson. Nende kahe sõbraga Pariisi päevilt oli Herbertil hea koos töötada.

Tondil jäi Hellar raskelt kopsupõletikku. Ta võis olla poolteiseaastane, igatahes ta veel ei rääkinud. Arst ei andnud enam palju lootust. Käskis kätel kanda ja kogu aeg liigutada. Tegime seda järjest, tund aega mina, tund aega vanaema, Herbertist polnud asja. Mu ema kurtis, et Herbert oli töölt koju tulles purjus. Mina ei pannudki seda tähele, tegelesin lapsega. See oli nähtavasti suurest kurbusest. Oli emale ütelnud, et läheb Ameerikasse, kui poeg sureb. Kindral Brede, kes oli õppeasutuste ülem, andis oma ametiauto koos juhiga meie käsutusse, selleks et arsti kohale tuua, apteegis rohtude järel käia, last haiglasse viia. Kriis kestis kaks päeva, aga Hellar pidas vastu ja paranes.

1933. aastal, kui Herbert nimetati Sõjakooli ülemaks, rivistati terve sõjakool üles, et juhtimine kolonelleitnant Grabbile üle anda. Herbert, mõök käes, võttis paraadi vastu. Mäletan ka päeva, kui Herbert marssis sõjakooliga Tallinna, olles saanud käsu vapside vastu välja astuda. See oli ühel vihmasel ja hämaral öhtupoolikul. Enne kodust lahkumist ütles Herbert, et võib-olla näeme viimast korda. Arvati, et vapsid nii kergelt alla ei anna, võib minna lahinguks, sõjaväelaste seas oli neil rohkelt toetajaid. (Mõeldud on siin 12. III 1934 aset leidnud riigipöörde sündmusi. – H. G.)

Kui senine riigivanema vanem käsundusohvitser kolonel Jakobsen määrati teisele kohale, oli sinna vaja uut meest. Mitmed ohvitserid käisid Laidoneri soovitusel riigivanema juures intervjuul, nende seas diplomaadi kogemustega kolonel Junkur. Päts eelistas nendest Herbert Grabbit. Herbert rääkis mulle, et enne intervjuul käimist ei olnud ta Pätsi varem isiklikult kohanud. Herbert ütles Laidonerile, et parema meelega ei võta ta seda uut kohta vastu. Alles eelmisel aastal võttis ta üle sõjakooli juhtimise, pealegi on tal ülikool pooleli, mida Tondil töötades on kergem lõpule viia kui Kadriorus. Laidoner kutsus Herberti uuesti enda juurde ja ütles, et riigivanem soovib ikka teda. “Nüüd pead sa ise Pätsile ütlema, et sa ei soovi kohta vastu võtta.” Herbert seda ei saanud ega tahtnud teha – kuidas sa riigipeale suu sisse ära ütled! Nii jäigi Herbertil Tartu ülikool lõpetamata, kuigi pooled eksamid olid juba tehtud. Teenistus Kadriorus seda ajaliselt ei võimaldanud.

Herbert sai riigivanema adjutandiks veidi enne, kui Rein sündis. See pidi olema siis kas 1934. aasta märtsi lõpus või aprilli algul. Reinu tööme sünnitushaiglast aprilli keskel veel Tondile, aga maikuus, kui Rein oli kuu aega vana, kolisime Kadrioru, lossi tiibhoonesse. Enne meid olevat seal elanud kujur Weizenberg. Tiibhoones elasime kuni 1938. aastani, mil kolisime äsja valmis saanud uude administratiivhoonesse lossi taga, kuhu tulid presidendi tööruumid ja kantselei. (Selles administratiivhoones asub nüüd EV presidendi residents ja kantselei. – H. G.)

Herbert Grabbi ja mitmed ta lähemad sõbrad kuulusid Rotaliasse. Sõjaväelastest Brede, Reek, Jaakson, Raidna, Olbrei, Lossmann, jt. Herbert pidas kord Rotalias tähelepanu äratanud loengu kadaklusest, millesse ta suhtus halvustavalt. Isegi ühe jalaga Tõrvand tuli kuulama. Kindral Tõrvand kaotas õnnetult jala, vaadates jääpurjekate võistlust – ta oma väimees sõitis otsa. Mina käisin Rotalia

perekonnaõhtutel, kus kohtasin Uluotsa, Tiefs, Oskar Öpikut ja teisi ühiskonnategelasi koos nende abikaasadega. Rotalia 25. aastapäeva pühitsemisele Tartusse sõitsime Tallinnast erirongiga. Eriti heas tujus oli kindral Lossmann, kes Rotalia peoõhtutel oli üks kesksemaid kujusid. (Üliõpilaskorporatsioon Rotalia asutati Peterburis aastal 1913, Tief ja Uluots olid asutajaliikmed ja Artur Lossmann oli selle esimene vilistlane. Tartusse sõit leidis aset novembris 1938. – H. G.)

Herbert oli väga täpne, ta ei tahtnud kuhugi hilineda. Pidime kuskile välja minema. Hellar pirises: “Te lähete välja, jätate lapse üksi.” Ei jätnud üksi, vanaema oli ju kodus. Panin kleidi peale hommikumantli ja luiskasin: “Jää nüüd ilusti magama, ma ei lähe välja.” Hellar: “Aga miks sul siis see kaelakee kaelas on?” Kamufleer ei aidanud. Mina rahustan Hellarit, aga Herbert näitab mulle korduvalt kella – aeg minna. Ma ärritusin, kuum hakkas. Kui mees ütles midagi laste valesti kasvatamisest, libises mul üle keele: “Idioot!” Seda paha sõna polnud me kodus enne tarvitatud. Hellar: “Isa, mis tähendab see sõna idioot?” Herbert: “Küsi ema käest, tema ütles!”

Lastega polnud alati kerge. Kui Hellar virises ühe või teise asja üle, siis Rein mängis ilusti omaette. Mõnikord ütles isegi, et ärge tooge kedagi minu juurde. Kord kui kolonel Ahman, Reinu ristiisa, tuli meile külla, ei tahtnud Rein tulla elutuppa ristiisale tere ütlema. Isegi mitte siis, kui talle öeldi, et ristiisa on talle kingi toonud. Läksin koos Ahmaniga siis Reinu juurde, ristiisal kink käes. Rein vaatab aknast välja, hoiab kõvasti aknalingist kinni, ei pööra end ümber ega vasta ühtegi sõna. Jäigi nii. Mul oli Ahmani ees piinlik. Kord sai Rein mingi pahandusega hakkama ja sai isa käest rihma, pükste peale. “Kas tead, mille eest said?” – “Ei tea.”

Väga hästi teadis. “Mine nurka ja mõtle järele!” Seisis seal ligi pool tundi. “Kas nüüd tead?” Ikka ei teadnud. “Seisa veel!” Seisis, kuni meil temast kahju hakkas.

Hommikul tõusime üles kell 7.00, Herbert enamasti veelgi varem. Siis ta tegi võimlemisharjutusi põrandal ja pingutas kahe käega laiali vedrusid. Vanaema valmistas hommikusöögi, tema oli selles osas perenaine. Marianne kattis laua. Terve pere sõi hommikul üheskoos harva, suurema hommikueine sõi ainult Herbert: klaas piima, leib, juust, vorst, suitsukala. Jõi ühe toore muna. Imelik, Pariisis ajasid austrid ta öökima, aga toores muna läks alla! Herbert soovis, et kui ka mina ja vanaema ei söö, siis me istuks temaga koos laua taga ja jooksk kohvi. Jõime viljakohvi. Kui poisid ei söönud koos isaga, siis said nad hiljem manna- või kaerahelbeputru piimaga.

Lõuna oli tavaliselt kell 4. Kui Herbert selleks ajaks ei jõudnud, hoiti talle toit soojas ja poisid sõid koos minuga. Lõunaks keetis vanaema suppe: värsket- ja hapukapsa, herne, klimbi, juurviljasupp lambalihaga, piimasupp riisiga, kalasupid – haug, siig. Peatoiduks olid liha- või tursakotletid, kalavorm räimedest, viinerid kartulipudruga, kapsarullid. Kui oli sea- või vasikapraad, siis suppi polnud. Magustoit oli peamiselt pühapäeval, kui kogu pere sõi koos: küpsetatud õun, mannapuder kisselliga, marjasupp, kompott. Öhtusöök, kell 7 või 8, oli kerge. Kala- või lihasült, marineeritud kala, leib, vorst. Herbert toidu juurde tavaliselt õlut ei joonud, harva klaasi veini.

Rein oli nelja-aastane, kui ta ütles: “Minu isa on president!” “Minu isa on president!” Ta järeldas seda sellest, et kui presidendi auto sõitis lossi ette, siis öeldi: “President tuleb.” Autost väljus kaks meest. Esimesena ohviterimundris isa, teisena tavalises riides vana mees. Kui ma ütlesin Reinule, et president on hoopis see vanahärra, siis Rein ei tahtnud hästi uskuda, vastas tõrksa tooniga: “Aga kus on tema mõök?” Kord isa lohutas Reinu: “Kui oled tubli poiss, võid ise saada presidendiks.” Seda juhtus pealt kuulma aasta vanem Matti Päts, kellega poisid parajasti mängisid. Matti teatas: “Ei, mina saan presidendiks. Pärast vanaisa saab isa ja siis mina.”

Ühel jõuluõhtul oli Hellar kurva näoga. Küsisin temalt, mis on viga. Hellar küsib vastu: “Miks ma ei saanud teilt jõulukinki?” “Aga sa said ju suusasaapad ja suusaülikonna!” “See pole ju kink. Vanemad peavad ikka lastele riided ja saapad muretsema. Oleks olnud üks raamatki, või tinasõdureid.” Oli tal vaja seda ütelda!

Herbertil oli kole palju tööd, kinni hommikust õhtuni, seda oli alatihti ka nädalalõppudel. Sai Pätsiga kokku leppida, et laupäeva pühendab ta oma perekonnale, kui just midagi erakordset ametikohustust ees ei ole. Töökoht oli väga pingerikas, palju vastutust. Koju tulles oli Herbert sageli väsinud ja tusane. Mind ei olnud mõnel korral kodus, kui ta tuli, ei teadnud ju täpset kellaega, millal ta tulla võis. Herbert ütles: “Kas armuline proua ei võiks kodus olla, kui ma töölt saabun?” See oli mulle kui piitsahoop, sellest peale olin alati kodus.

Herbertile meeldis seltskonnas olla ja käia vastuvõttudel, ka siis, kui need olid teenistuskohustuste raames. Kodus oli ta vaikne, ei lobisenud, eriti mitte tööga seoses olevatest asjadest, seltskonnas aga võis ta olla vaimukas vestleja, tal oli ka naljasoont. Ta mõtles kirjutada oma mälestusi. Kui mitte väljaandmiseks, siis vähemalt lastele ja sõpradele lugemiseks. Herbert oli väga hoolikas riietusega. Särki vahetas iga päev. Keegi ei osanud tema pükse pressida – mitte teenija, mitte ämm, mitte naine. Nii munder kui ka erariided pidid tal olema hea kvaliteediga ja alati korras.

Kord saatis meile Kadrioru lossi kokk Pahlberg ühel vastuvõtul üle jäänud terve kal-kuni. Minul ja mu emal, Herberti ämmal, hea meel. Aga kui Herbert hilisõhtul koju tuli, ütles ta: “Tagasi saata! Kui Pahlberg varastab, siis ei tee mina seda kaasa.”

Kord ütles Herbert mulle: “Sina ei küsi mult kunagi midagi.” – “Aga mida ma siis peaksin küsima?” – “Noh, näiteks uut kübarat.” Kübarat ma ei küsinud, aga kord ässitasin oma ema Herbertilt raha küsima. Meile

pidi tulema kaks lauda bridžimängijaid. Mina ja ema hoolitsesime, et neil midagi süüa oleks, joogid muretses Herbert ise. Ta sai neid losikeldrist odavama hinnaga. Mul oli seekord aga majapidamisraha ära kulutatud, juurde ei julgenud ise küsida, saatsin ema küsima, ütlesin, et vaja läheb vähemalt 40 krooni. See oli siis päris suur summa. Ema läks ja küsis viiskümmend. Herbert oli kulmu kortsutanud, aga andnud. Herbert oli nõudlik, aga siiski pehmema iseloomuga kui mina.

Bridžiohtutel meie juures olid sagedamini Gallienne, Jonson, Brede, Kirotar ja Viktor Päts. Seda nii sel ajal kui elasime lossi tiibhoones kui ka siis kui olime juba uues administratiivhoones. Mina ei tahtnud kaasa mängida, kuigi ma oskasin, sest Herbert noomis, kui ma mõne vea tegin. Mõnikord tuli mul siiski neljandaks käeks olla, närveerisin siis ja mängida polnud mingi lõbu. Mehed jõid bridži juurde konjakit ja viskit, muidugi ka kohvi. Pakkusime suupisteid, külma laua. (Wilfred Gallienne oli Briti *chargé d'affaires*. – H. G.)

Teenijaks oli meil Marianne Hämelainen, pärit oli ta Viru rannikult. Marianne, 19-aastane neiu, polnud veel leeris käinud, kui ta meile tuli. Ta oli väga kena ja tubli, oli meil neli aastat. Kui Herbert käis ametiasjus Inglismaal, tõi ta Mariannele leerikleidi riide ja me lasime talle leerikingiks kleidi ömmelda. Leeritamise puhul kutsusime Marianne ema ja õe enda poole õhtusöögile. Mariannega samas leeris käis kolonel Ahmani tütar Hedda. Ahman kutsus isiklikult Marianne oma tütre leeripeole, millest olen rääkinud mujal. (Mariannet kohtasime mina ja mu vend Rein uuesti 1980. aastate lõpul Tallinnas. Ta nimi oli nüüd Marianne Einla. – H. G.)

Vana-aastaõhtul pidi Päts kõnelema eesti rahvale. Ta kõneles Ohvitseride Kogu kaasiinos, kus toimus uue aasta vastuvõtupidu. Koos Pätsiga sinna sõites oli Herbert närviline ja pinge all, kardeti vapside atentaadikat-

set, selle kohta oli saadud andmeid. Kohalesõidul muutis riigivanema auto tavapäraselt marsruuti. Ohvitseride Kogus olin ka mina uut aastat vastu võtmas. Päts läks saalist teise tuppa kõnelema, kuid suures saalis tema kõnet raadioülekandes kuulda ei olnud. Meie lauas istus kolonel Olbrei, Riigi Ringhäälingu ülem. Niipea kui ta aru sai, et midagi on halvasti, kadus ta saalist asja selgitama. Hiljem ütles Olbrei, et ta oleks tahtnud sel hetkel maa alla vajuda. Vapsid olid rikkunud saatemasti. Tallinna ümbruses Pätsi kõnet ei kuulnud, kaugemal aga kuuldi. (See võis olla aastal 1934, või ehk 1935? – H. G.)

Herbertil oli alati kaks brauningut kaasas, kui ta koos presidendiga välja läks. Muude ülesannete kõrval oli ta ka riigipea ihukaitsiks. Kui Päts läks kuskile isiklikult ja eraviisiliselt välja, siis ütles ta alati Herbertile, kuhu ta läheb. Kui läks venna Voldemari juurde, siis Herbert ega ihukaitsja kaasa ei läinud. Presidendi ametlik ihukaitsja Hubel sõitis Pätsiga autos kaasas, istudes alati juhi kõrval. Päts seda ise ei soovinud, ütles, et oma riigis ta ihukaitsjat ei taha – kes mind ikka tapab. Hubel oli kaasas ka vastuvõttudel ja ballidel, mõnikord koos abikaasaga. Mõlemad olid hästi riides. Kui Grabbi oli Pätsiga autos, siis Hubelit või mõnda teist ihukaitsjat enamasti kaasas ei olnud.

Pätsi ihukaitsja Hubel osutus kommunistiks. Hubel oli kena välimuse ja kena iseloomuga tore mees. Ta tutvustas mulle oma ilusat naist ja tütart. Huvitaval kombel tema endaga ma olin juba varem tuttav. Kui ma 1920. aastal Peterburist Eestisse tulin, oli Hubel koos leitnant Rotbergiga Eesti piiril meie vastuvõtjaks. Ka mõni aasta hiljem Narvas puutusime kokku. Kui Hubel ihukaitsjaks tulles mind nägi, küsis ta: “Kas teie olitegi preili Korjus?” Tundis mu ära. Kas Hubel oli kommunist juba enne või läks üle pärast pööret, seda ma ei tea. Siis kui Herbert oli juba arreteeritud ja Venemaale viidud, võttis Hubel minuga ühendust ja küsis, kas mul on vaja mingisugust abi, ning hoiatas mind olema ettevaatlik kõnelustes ühe mu tuttava ohvitseri abikaasaga.

Nõukogude Liidu saadik Nikitin oli väga prosta mees. Käitus kohmakalt ja alati pühkis oma käes oleva taskurätiga higist nägu. Eelmine saadik Ustinov sai korralduse tagasi Moskvasse tulla. Selle peale oli ta enda murgitanud. (Seda tol ajal tõesti arvati. Hiljem on selgitatud, et Ustinov suri Eestis siiski loomulikku surma. – H. G.)

Grabbi ja välisministeeriumi protokolliseff – alguses Kirotar, siis Tuldava – koostasid Kadrioru lossis toimunud presidendi (varem riigivanema) diplomaatiliste vastuvõtude lauaplaanid. Plaani tehti sageli meie kodus ja see oli peadmurdev töö. Dinee istekohtade plaan oli välja pandud eesruumi. Iga mehe kohus oli seda vaadata ja oma lauanaabrist daam lauda tuua.

Kord Läti saadik Krieviņš ei leia ega leia oma kohta, käib ja käib oma daamiga ümber laua. Herbert läheb küsima, et mis viga. Krieviņš kurdab, et seal, kus plaani järgi peaks nemad istuma, istub juba keegi. Selgus, et nimekaardid olid laua ühel poolel asetatud valele poole taldrikut ja külalised istusidki valesti Laidonerist alates. Herbert seletas Laidonerile, mis juhtunud. Viimane vabandas ja istus oma õigele kohale, selle järel ka teised ja Krieviņši koht vabanes. Krieviņš ütles hiljem Herbertile: “Ma helistan homme Riiga ja teatan, et Läti saadikule polnud Eesti presidendi lauas kohta.” Seda ta muidugi ei teinud, tegi nalja.

Teinekord, see oli vist vabariigi aastapäeval, oli välisminister Selter teatanud, et kuna ta ei jõua Genfist õhtusöögi ajaks tagasi, siis ei saa ta osa võtta. Järsku, kümme minutit enne algust, on Selter kohal, ilma et ta oleks ette helistanud. Selter vabandab, aga Grabbi ütleb, et teile ei ole kohta, lauaplaani ei saa enam ümber teha, külalised juba saabuvad. Selter palus end asetada kuskile laua otsa, seal pealegi lõbusam. Nii tehtigi. Kuid asi nõudis vahepealset seletust, sest tähtsad külalised, eriti välisdiplomaadid, ei teadnud ju põhjust, miks Eesti välisminister on asetatud nii tähtsusetule kohale laua otsa.

Laua otsas oli aga tõesti palju lõbusam istuda. Mulle ja Helgi Pätsile meeldis seal väga. Saime palju naerda ega pidanud mõne pool- või pärisvõõra isikuga vestlemist üritama. Päts ütles kord meile: “Saaksin mina ka vahest allpool istuda, ennast vabamalt ja lõbusamalt tunda. Seal on vahest nii igav, kus mina istun.”

Kõik tahtsid saada kutseid presidendi vastuvõtudele. Kuna see käis Herberti kaudu, siis ta oli soovijatega püsti hädas ja kurtis seda kord vanahärrale. Päts vastas: “Saatke aga kutse, siis on üks vaenlane teil vähem. See läheb ju teie kaela, mitte minu.” Pr. Markus, saadiku abikaasa, oli öelnud Raidnatele, et nad katsuks Herbertit mõjutada, et saaks kutse Kadrioru lossi vastuvõtule. Kord telefoneeris Tereze Rei. Herbertit ei olnud kodus. Ütles mulle: “Palun ütlege edasi oma abikaasale, et proua Rei on Tallinnas.” Ütlesin Herbertile, et proua Rei teatas, et ta on Tallinnas, ei tea mis ta soovib. “Tahab kutset saada, mis muud,” arvas Herbert.

Päts kutsus Herbertit tavaliselt “kolonel”, mitte “kolonel Grabbi”. Kord oli Päts ka meie pool õhtusöögil. See oli veel siis, kui elasime lossi tiibhoones. Koos oli kitsam seltskond, õhtusöök oli ainult härradele. Laupäeviti käis Herbert sageli Pätsiga lossi saunas, kolmandana oli tihti kaasas Kirotar, vahel ka Tambek.

Pätsil oli ehitamise ja loomise kirg – võib-olla päris ta selle oma isalt, kes oli ehitusmeister. Samuti tundis Päts suurt huvi põllumajanduse vastu, tundis, et oli põllumees ja arendas oma talu Kose-Lükatil. Päts soovitas ka Herbertile võtta omale koht Õismäe asunduses, mida Herbert tegi. Sõja ajal oli meil sellest kasu.

Pätsile meeldis teatris käia, eriti operette vaadata, kus ta eriline lemmik oli Milvi Laid. Herbert oli vahel päris üllatunud, kui pärast

Vasakult: Herbert Grabbi, Ella Grabbi, prl. Tikenberg, Helgi Päts ja Viktor Päts suvitamas Narva-Jõesuus, 1936.

päevatööd Päts ütles: “Lähme nüüd teatrisse!” Kord olin mina all saalis samal etendusel, kus president poeg Viktori ja miniaga ja Herbert istusid loožis. Helgi ja Viktor märkasid mind ja viipasid tervituseks. Päts: “Miks ta seal all istub, kutsuge üles!” Vaheajal Herbert tuli ja viis mind üles. Loožis serveeriti võileibu, jooke.

Paaril korral istusime Herbertiga “Estonia” presidendiloožis kahekesi. Presidendiloož asus lava poole vaadates vasakut kätt. Päts pakkus, ütles et mis see seisab tühjana. Suupisteid ja jooke meie ei tellinud, see oli teatris päris kallis lõbu. Pärast väsitavat tööpäeva jäi Herbert mõnikord ooperi ajal tukkuma. Mäletan, kuidas ta silmad lahti löi, kui “Tannhäuseri” koor hakkas valjult laulma. Talle meeldisid rohkem sõnalavastused.

Pätsi haigusest räägiti tõsiselt. Üks ta hädasid podagra ehk gout. Pätsi ihuarstiks oli Raukas, mõnikord kutsuti ka Dunkel’iks. Päts ei saanud vahel päevade kaupa voodist välja, ei saanud saabast jalga. Kui ta koos Grabbiga Poolas käis, ravis end mitu nädalat kuskil kuurordis mineraalvetega podagra vastu.

Kord kui olime Laidoneride pooleravii-siliselt külas, oli seal ka Päts. Nägin teda ka mujal seltskonnas. Pätsile meeldis vestelda, mõtteid vahetada. Ta ei joonud viina ega

veini, või kui vahest võttis, siis klaasi. Kuid talle maitses šampanja, aga seda ta just ei tohtinud juua podagra ja suhkruhaiguse tõttu. Pätsil oli õhtusööki ajal alati eri värvi klaas mineraalveega. Mõnikord ta aga siiski jõi šampust. Kord tuli Herbert koju ja ütles: “Ma passisin küll peale, aga ikka ta jõi šampanjat. Nüüd on ta jälle paar päeva haige. Mida ma ajakirjanikele ütlen?” Järgmisel päeval tuligi ajakirjanikke manitseda, et nad presidendi haigestumist lehte ei paneks. Herbertil tuli oma kohal täita ka pressisefi ülesandeid, vastavat eriametnikku siis ju ei olnud.

Ühel vastuvõtul Kadrioru lossis oli kell juba tublisti üle kesköö, aga Päts ei lähe ära. Tava kohaselt ei saa siis ka välissaadikud ja teised külalised enne ära minna. Herbert andis Pätsile mitu korda kaudselt märku – seda ka mitme külalise palvel –, et oleks aeg lõpetada, otseselt ei sobinud seda presidendile ütelda. Viimaks Päts taipas ja lahkus. Kõik said koju minna.

Laidoneride pool käisime külas mitmel korral, olime ka nende hõbepulmas 1936. aastal, millest on olemas kolm grupipilti, üks mees-, teine naiskülalistega ja kolmas kõik ühiselt.

Laidonerid elasid neile kuuluvas ruumikas majas Õllepruuli tänaval. Nende päralt oli alumine korrus, teisel korral elas kindral Brede abikaasaga, kelle juures käisime tihti. Proua Laidoner ja kindral Brede musitseerisid sageli üheskoos klaveril, nad isegi esinesid kord välisministeeriumis diplomaatkonnale ühel vastuvõtul, kus ma viibisin. Kuigi olen Laidoneride kodus käinud, ei astunud ma kunagi tema kabinetti, kuid olen kuulnud Jaaksonilt ja Bredelt, et Laidoneril oli väga suur ja mitmekesine raamatukogu, iseäralikult olla ta kogunud haruldasi ja väärtuslikke raamatuid.

Proua Laidoner, kes oli poolatar, õppis ära eesti keele, ja hästi. Ta õppis süstemaatiliselt, võttis keeletunde, luges eesti kirjandust, vestles eesti keeles igal võimalusel.

Päts ei oleks enam teist ametiaega presidendiks olnud. Pätsi järglaseks oleks tõenäoliselt saanud Laidoner, see oli peaaegu et otsustatud. Nii arvas ka Herbert. Laidoneri ümber oli mingi eriline austuse aura. Ohvitseride seas oli Laidoner väga kõrgelt lugupidatud ja see austus ei tulnud ainult Vabadussõjast.

Laidoner andis nõu välismaale sõitvatele ohvitseridele: “Kättpidi teretamisel ärge kummardage. Olge viisakas, aga hoidke pea püsti ja vaadake silma.”

Järgmise presidendina soovis Päts näha Laidoneri. Poliitikud ei oleks ehk olnud sellega nõus. Vastuvõttudel-dineedel oli Laidoner ja mitte peaminister number kaks ning istus Pätsi vastas, kus muidu oleks istunud perenaine. Esimene daam oli proua Laidoner, kes istus Pätsi paremal käel, vasakul käel istus peaministri abikaasa.

Seda, et Päts ei mõtle enam teist ametiaega presidendiks jääda, järeldasime ka tema sõnadest, siis kui kõne alla tuli Herberti võimalik siirdumine teisele töökohale. Päts ütles: “Kolonel, olge veel need mõned aastad, mis mina president olen.” (“Mõned aastad” oleks tähendanud kuni 1944. aastani! Presidendi ametiaeg oli põhiseaduse järgi kuus aastat, Päts valiti 1938. – H. G.)

Herbertile tehti korduvalt ettepanekuid või sondeeriti pinda töökoha vahetamiseks. Välisministeerium soovis Grabbit algul protokollilülemaks ja siis välisminister Selter pakkus talle administratiivosakonna juhataja kohta. Herbert oli siis 42-aastane ja kui ta pakkumisest Pätsile rääkis, ütles Päts: “Minu elu õieti algas neljakümneselt, kuid ma hästi ei tahaks teid ära lasta, aga otsustage ise.” Sõber Jaakson ütles Herbertile: “Ei soovita minna, ühe sõjaväelase nad söid sealt juba välja”, vihjega Traksmaale. (Kindralmajor August Traksmaa teenis välisministeeriumis 1936–1938, olles vahepeal saadikuks Moskvas. – H. G.)

Laidoner ja Reek tahtsid Grabbit saata sõjaväeatašeeks Berliini. Ühel vastuvõtul Kadriorus võttis Reek mul kae alt kinni, jalutas mind veidi seltskonnast eemale ja ütles: “Kas te ei arva, et aeg oleks te abikaasal juba kohta vahetada?” Mul tuli mõttesse vastata: “Aga president ei lase teda ju ära.” Selle peale kostis Reek: “Jah, seda ma teame. Aga meil läheks teda mujal vaja.”

Mitmed ohvitserid ootasid Grabbi koha vabanemist. Oli teada, et seda kohta ihaldas kolonel Saarsen, samuti Herberti hea sõber Raidna ning teised. Kuna Herbert jäi presidendi vanema adjutandi kohale kauemaks, kui ette nähtud, siis – et mitte kinni pidada tema karjääri – tõsteti see ametikoht võrdseks diviisi staabiülemale kohaga.

Herbertil tuli täita esindusülesandeid ka ilma Pätsita, tema asemikuna. Kord oli president kutsutud kas Scheeli panga või Klaus Scheeli enda juubelile, kuid ei saanud minna, saatis Grabbi oma esindajana. Herbert rääkis pärast, et teda oli suurepäraselt vastu võetud, peaaegu nagu presidenti.

Herbert oli teenistuses päevast päeva. Päts ei saanud sellest aru. Kord Orul Herbert palus puhkust. Päts ütles: “Kolonel, siin te olete ju nagu puhkusel.” Grabbi: “Mis puhkus see on, ei saa kellegi poole küllagi sõita. Kogu

aeg peab valmis olema.” President andis viis päeva puhkust ja auto kasutada. Sõitsime kõigepealt Pärnusse. Peatusime Rannahotellis, arve maksis Pätsi lahkel pakkumisel presidendi kantselei. Siis sõitsime Jaaksoni tallu Valgamaal Helme lähedal. Seal oli ka teisi Jaaksoni häid tuttavaid. Mäletan Katastriameti juhatajat Karl Puhvelit abikaasaga. Pika masti otsas lehvis külaliste saabumise puhul Eesti lipp.

Grabbi vahekord Pätsiga oli väga usalduslik. Ta kuulis palju, aga Päts usaldas teda, sest Herbert vaikus nagu haud. Ükskord Herbert ütles mulle, et ühe Poola diplomaadi abikaasa, nimi ei tule meelde, saab ordeni laste toetamise eest. Herbert pidi minema autasu üle andma. Mina rääkisin sellest prantsuse keele tunnis. Keegi helistas Rootsi saadiku abikaasale, kes helistas Poola daamile ja õnnitles. Kuid Herbert ei saanud minna. Tekkis piinlik olukord. Herbert küsis, kas ma olen sellest kellelegi teatanud. Tunnistasin üles, et mainisin seda keeletunnis. Pärast seda ma olin palju ettevaatlikum, aga mees rääkis mulle senisest veelgi vähem.

Pätsi vanem poeg Leo Päts ei armastanud seltskonnas olla, kuigi isa soovitas tal osa võtta ja vahel isegi sundis teda kohale tulema. Selle asemel Leole meeldis soni pähe ja töömeheriided selga panna ning presidendi talus Kosel tööd teha. Jutud tema kohtlane-olemisest on ilma igasuguse aluseta. Leo Päts oli arukas inimene ja kompetentne jurist. Pätsi noorem poeg Viktor oli aga just vastupidi – väga seltskondlik. Käisime tema ja Helgi pool tihti külas ja nemad meil.

Tambeki koht presidendi kantseleiülemana vastas ministri abi (nüüdses keeles ja mõttes ministri asetäitja – H. G.) kohale. Ka Tambek käis meie pool korraldatud bridži-õhtutel. Herbert ütles, et koostöö Tambekiga ei ole nii kerge, kui see oli riigisekretär Karl Terrasega. Kord oli Terraste pool poja Aleksi

kooli või leeri lõpetamise puhul pidu, kuhu oli kutsutud kogu vabariigi valitsus eesotsas Eenpaluga. See peeti Terraste korteris lossi tiibhoones. Väga hea läbisaamine oli Herbertil ka Kirotariga. Välisministeeriumist tundisimegi kõige paremini teda, Haman-Tuldavat ja Oskar Öpikut.

Kindralmajor Jaakson oli popsniku poeg, pärit Helmest. Kasvas üles vaesena. Rääkis, et oli suur asi, kui lapsed said puu otsast maha kukkunud õuntest keedetud magusat õunasuppi. Autasuna Vabadussõja teenete eest sai ta Pokardi mõisasüdame Helmes, Valgamaal. Tal oli õde ja kaks venda. Vanem vend hakkas pidama Pokardi talu, noorem vend, kapten August Jaakson, oli samuti ohvitser, kes teenis rida aastaid sõjavägede ülemjuhataja kindral Laidoneri adjutandina. Aleksander Jaakson oli suurte teadmistega ja väga tark. Ta lõpetas sõjaväeteenistuse kõrvalt Tartu ülikooli õigusteaduskonna *cum laude*, kõik hinded *maxime sufficit*. Ta oli ka hea kõnemees. Seltskonnas võis ta mõnikord olla robustsema kõnepruugiga, isegi ropendada, mida Herbert seltskonnas kunagi ei teinud.

Kord kutsus Päts mind erajuttu rääkima. “Mulle tulevad halvad jutud proua Jaaksoni kohta,” ütles Päts. “Mida teie arvate?” See oli siis, kui kõne all oli Jaaksoni uueks haridusministriks nimetamine. Olin kimbatuses, see küsimus tuli ootamatult, vastasin: “Praegu ma küll ei tea midagi halba, aga mis oli varem, enne Jaaksoni abiellumist, seda ma ei tea, ma siis ei tundnud teda.” Tõsi, varjuheitvaid jutte proua Jaaksoni kohta räägiti, ta olla olnud enne abiellumist baaridaam. Kuid Jaakson armastas oma ilusat naist väga ja Mary Jaakson oli meie tutvuse ajal olnud hea sõbranna ning Jaakson ise oli Herberti parimaid sõpru. Teisiti ma ei saanudki vastata.

Üks Herberti parimaid sõpru oli kolonel Eduard Ahman. Käisime tema ja tema abikaasa Hertaga tihedalt läbi. Ahman oli Reinu ristiisa. Kui ta meid Kadriorus külastas, küsis ta alati: “Kuidas elab väike prints?” Käisime

Ella Grabbi poegade
Hellari ja Reinuga
1938. a.

nende tütre Hedda leeripeol. Seal oli väga huvitav seltskond, teiste hulgas Adson Marie Underiga ja Otto Tief abikaasaga. Ahman, Adson ja Tief olid sõbrad seitsaadik, kui nad käisid üheskoos Pihkvas maamõõtjate koolis. Marie Under oli suursugune ja tagasihoidlik, ma ei julgenudki teda kõnetada. (Ahmani viimane vabariigiaegne teenistuskohd oli sõjavägede staabiülema teine asetäitja. Ta lasti maha Norilskis 20. VII 1942. – H. G.)

Kui 1934. aasta ümberkorraldustega kadus ära kindralmajor Jonsoni ametikoht, oli tal le uut teenistuskohhta vaja. Pensionile ta ei tahtnud ega saanud minna, tal olid suured võlad, need vajasisid kinnimaksmist. Ta pandi riigivanema käsunduskindraliks, millist kohta varem polnudki. Kui Päts sai riigivanemast presidendiks, sai Jonsonist presidendi käsunduskindral. Seal polnud tal teha suurt midagi, vaid harvad esindusülesanded, milleks hästi sobis tema kui ratsaväekindrali uhke pidulik munder. Ta mängis bridži ja jõi, tervitas saadikuid ja teisi väliskülalisi, tantsitas daame. Ta oli sümpaatne ja viisakas, tore inimene. Kõik olid tema sõbrad. Ta puudus sageli töölt, teda otsiti siis päevade kaupa taga. “Minu kantselei on minu taskus,” tavatses ta ütelda. Jonsonil olid suured teened Vabadussõjast.

(Kindralleitnandiks ülendatud Gustav Jonson nimetati Punaarmeele lülitatud Eesti sõjaväe põhjal moodustatud 22. territoriaalkorpuse ülemaks. Jonson arreteeriti Moskvas ja hukkus 15. XI 1942 vangistuses. – H. G.)

Üks kõige kenamaid Eesti kõrgemaid ohvitseri oli kindralmajor August Kasekamp. Kui Herbert ja Kasekamp mõlemad Tondil teenisid, käisime vastastikku külas. Kasekampidel oli neli last, kolm poega ja tütar. Kasekamp oli vist ainuke Eesti ohvitser, kes lõpetas Belgia Kõrgema Sõjakooli, mis oli prantsuskeelne. Ta komandeeriti koos mitmete teiste kõrgemate ohvitseridega juunis 1941 Moskvasse, kust ta enam tagasi ei tulnud. Ta hukkus Venemaal. (Moskvas Kasekamp arreteeriti ja ta hukkus 5. X 1942 vangilaagris. – H. G.)

Kindralmajor Richard Tombergi pidasid tema kolleegid targaks meheks. Ta oli üks esimesi, kes läkitati Prantsuse Kõrgemas Sõjakooli. Ta tegi kiiret karjääri ja oli eluaastailt kõige noorem Eesti kindral. Tombergi peeti kindral Reegi soosikuks, selles nähti üht tema kiire karjääri põhjust. Mina puutusin Tombergiga vähe kokku, ta ei käinud läbi selles seltskonnas.

nas, kus mina liikusin. Isegi ametlikel vastuvõttudel oli teda vähe näha, kuigi ta oli lennuväe ja õhukaitse ülem. Ka Rotalias võis teda vaid harva näha. Üks teine Reegi soosik oli Johannes Soodla. Millegipärast saadeti Soodla Prantsuse Kõrgemasse Sõjakooli alles 1939. aastal, kus tal tuli vaevalt alustatud õpingud puhkenud sõja tõttu pooleli jätta.

Kindral Reeki peeti upsakaks ja auahneks, kuid võimekaks. Kõrgelt hinnati ta teeneid Vabadussõjas. Reeki kutsuti “Laidoneri poomismööriks”, sest paistis, et ta ihaldab Laidoneri kohta. Poola välisministri Becki puhul oli Laidoneri juures Viimsis suur vastuvõtt. Herbert läks presidendiga ja ütles, et mulle tuleb Jonson autoga järele. Jonson tuli, aga ilma autota, mis oli katki läinud. Kuid Jonson oli juba palunud Reeki meid peale võtta, mida Reek ka tegi. Mina ja Reek istusime taga, Jonson ees. Sel sõidul Viimsi Reek ei rääkinud autos minuga ühtki sõna. Jonson katsus oma jutuga vaikust leevendada.

Reegi tütar oli ühel suvel meie juures Orul päev otsa, kui Reek naisega oli lossis mingil üritusel. Kord Reek ise ööbis Orul meie pool. Siis ta ikka rääkis minuga. (Kindralleitnant Nikolai Reek, kauaaegne EV kindralstaabi ülem ja viimane juunipõrdeeline sõjaminister, hukkus 12. III 1942 Ussolje laagris Kaama jõe ääres. – H. G.)

Herberti kolleegidest oli mulle kindral Brede kõige sümpaatsem. Keegi ei kõnelenud temast kunagi halvasti. Herberti lähemad ohvitseridest sõbrad olid koondunud Brede ümber, kes oli suur isiksus. Bredel oli võimalus Saksamaale ümber asuda, ta isa oli päritolult riigisakslane. “Kui Eesti Vabariik on mind kindraliks teinud,” ütles Brede, “siis ei lahku ma siit.” Kindral Brede abikaasa Sofia, kes oli ukrainlane ehk, nagu siis öeldi, väikevenelane, õppis vabalt eesti keelt kõnelema, aga rääkis seda märgatava aktsendiga. Sofia Brede oli haruldaselt kena inimene. Vene ja Saksa okupatsiooni aastail elasime mõnda aega Bredede korteris Rahumäel. (Kindral-

major Herbert Brede jagas oma sõprade saatust, ta lasti maha Norilskis 6. X 1942. Sofia Brede jäi Eestisse ja suri Tallinnas 23. VII 1962. – H. G.)

Kolonel Raidna ja ta abikaasa Dagmari-ga olen olnud tuttav kõige kauem, tutvusin Dagiga juba enne, kui ma Herbertiga abiellusin. Käisime Raidnatega tihedalt läbi. Küllastasin neid ka Varssavis, kus Raidna oli Eesti sõjaväeline atašee. Kuna Raidnad, eriti Dagi, olid kultuurihuvilised, siis võis nende kodustel vastuvõttudel kohata huvitavaid isikuid, nagu muusik Raimund Kull, kunstnik Adamson-Eric ja kirjanik Semper. (Kolonel Herbert Raidna lasti maha Norilskis 20. VII 1942. Dagmar Raidna suri Rootsis kõrges vanuses. – H. G.)

Poola saatkonnas oli vastuvõtt välisminister Becki Eestisse saabumise puhul. Kui ma saali sisenen, seisis ukse lähedal neli meest. Tere-tasin kolme kättpidi, aga neljas ei võtnud mu kätt vastu, pani viisakalt oma käed selja taha. See oli kelner. Herbert noomis mind – kas sa siis ei pannud tähele, et temal oli must lips ees, teistel aga valged! Kindral Brede lohus mind ja rääkis, et kui tema oli lõpetanud kadetikooli Peterburis, oli ta ühel suuremal vastuvõtul, ise ähmi täis, suudelnud ridamisi seina ääres istuvate daamide kätt. Järsku pahvatati naerma – ta oli haaranud ühe daamide vahel istuva mehe kae ja seda suudelnud.

Teinekord rääkis kolonel Maasing, mis temaga Riias juhtus, kui oli seal sõjaväeatašees: “Panin tähele, et kõik suudlevad ühe lilla keebiga daami kätt. Mina kah. Selgus, et polnudki daam, vaid paavsti saadik, nuntsius. Katoliiklased suudlesid tema sõrmust, mina aga tema kätt ja ütlesin seejuures “madame”. Pidin häbi pärast maa alla vajuma.”

See pole aga midagi selle kõrval, millega sai hakkama Eesti merejõudude ülem admiral Salza ühel koosviibimisel, mis oli korraldatud Itaalia sõjalaeva külaskäigu puhul Eestisse. Parima baltisaksa aadlikasvatuse saanud parun von Salza läks ja palus, galantne vana-

poiss nagu ta oli, Itaalia saadiku abikaasa tantsima. Aga see hoogsalt keerutlev viis ei olnud valss, vaid Itaalia riigihümn.

Meie pere hakkas suviti Orul käima, kui komandandimaja valmis ehitati. Olime seal mitu suve. Kord pidime minema ka jõuludeks Orule, aga Hellaril jäid kurgunäärmed haigeks. Tal oli tihti angiin. Ja kopsudes olid plekid. Hellar ei tohtinud ka pikemalt meres supelda. Arst soovitas tal kopsude pärast istuda väljas männipuude all, et nende õhku hingata. Männilõhn pidi talle kasulik olema. Seepärast oligi ta ühel suvel Tatra mägedes, Poola ohvitseride kuurordis.

Kui Soome president Svinhufvud külastas Eestit 1936. aastal, pidi ta tulema Tallinnast ka Orule. Aga Pätsi jalg jäi äkki haigeks. Et võita aega, sõitis Päts juba Orule ette, ootas Svinhufvudi seal. Seepärast võttis Soome presidendi Tallinnas vastu Laidoner. Nii võideti aega Pätsi jalule aitamiseks. Svinhufvud oma kaaskonnaga sõitis rongiga Jõhvi, sealt autoga Orule. Loss oli just korda saadud. Herbert muretses ööd ja päevad kõige korraldamisega, aga Pätsi jalg oli nii tundlik, et ta ei saanud jalga maha panna. Päts ütles oma ihuarstile Raukasele: "Andke mulle nii kanget rohtu, et ma seisan kaks päeva jalul." Ma ei tea, mida Raukas tegi, aga Päts oli jalul ja sai Svinhufvudi vastu võtta.

1. augusti õhtu oli ilus ja tuulevaikne. Istusime alguses lossiterrassil. Lossis olid laudad lõunasöögiks kaetud kahes toas. Ühes olid mõlemad riigipead ja kõrgemad ametikandjad, nagu ministrid ja saadikud. Meie istusime teises toas, meiega ühes lauas olid Viktor ja Helgi Päts ning dr. Raukas, kes istus minu kõrval. Ta oli Pätsi pärast nii mures, et ükski suutäis ei läinud tal alla. Päts nägi välja väga kahvatu, aga pidas vastu. Herbert ütles mulle: "Kõrgemat isikut ma ei saanud su sünnipäevale kutsuda kui Soome president." 1. august on minu sünnipäev, sain 38 aastat vanaks. Mõlemad riigipead sõitsid Orult Kurtna sõjaväelaagrisse. Jonson läks nendega kaasa.

Vene luuletaja Igor Severjanin käis Toilast tihti Orul presidendiga juttu ajamas.

Kui Herbert reisis Inglismaale, oli temaga osa aega kaasas Viktor Päts. Nad ostsid Londonis asju Oru ja Kadrioru jaoks. Pärast sättisid neid Orul üles, vahest pool ööd otse. Viktor ja Helgi Päts käisid iga suvi mitu korda Orul. Käisime nendega öösel Pühajões vähke püüdmast, päeval mängisime tihti koos tennist.

Komplekt Jaan Tõnissoni antiikmööblit osteti Pätsi korraldusel riigile küllaltki suure summa eest, tõenäoliselt Oru lossi ülalpidamise summadest. Mööbel läks Oru lossi sisustamiseks. Tõnisson palus Grabbi kaudu audientsi ja Päts võttis ta vastu Orul, see oli vist 1938. aastal. Tõnisson olevat kurtanud majanduslike ja rahalisi raskusi. Pakkus, kas riik saaks talt ära osta ühe saali sisustuse, antiikmööbli. Päts oli nõus. Andis ilma hinnast juttu tege mata vastava korralduse. Pärast ütles Herbertile: "Näed, vana Jaan tuli siiski." Herbert ise ei olnud kokkusaamise juures. Herbert ütles, et ta kahtleb, kas Tõnisson oleks sama teinud Pätsile, mida Päts temale tegi, nad olid erinevad iseloomud.

Mina olen kõnelenud Jaan Tõnissoniga vaid ühel korral. Tõnisson ei olnud telefoni teel Pätsi kätte saanud ja telefoneeris siis Grabbile, presidendile edasi teatamiseks. Herbert ei olnud kodus, mina võtsin vastu. Tõnisson ütles: "Ma teatan, et mu poeg Ilmar on surnud." Avaldasin sügavaimat kaastunnet.

Herbert küsis minult, et Päts on huvitatud, kuidas nägi välja Poola presidendi suveresisidents Zakopanes, kust ma olin just tagasi tulnud. Kas see on kenam kui meie Oru loss? Kui Päts kuulis minu arvamust, et Oru loss on kenam, siis oli tal olnud väga hea meel.

Orul peeti korp! Estica suvepäevad. Päts oli nende auvilistlane. Ettevalmistused olid

käigus korp! Rotalia suvepäevade korraldamiseks 1940. aastal. Ka Herbert oli sellega tegevuses. Kindralid Lossmann ja Jaakson pidid meil ööbima. Pealetulnud sündmuste tõttu jäid päevad ära.

Augusti lõpul 1939 tegi president viimaseks jäänud suure diplomaatilise vastuvõtu Orul. Õhkkond oli närviline, eriti närvilised olid poolakad. Arutati kas puhkeb sõda, kas Hitler ründab Poolat.

Presidendi kantseleis käis tihti toetusepalujaid, kes vahel rääkisid ka Herbertiga. Käis tuntud kultuuritegelasi. Üks visamaid oli luuletaja Visnapuu. Herbert kurtis, et alles ta sai raha juubeli tähistamiseks, aga nüüd soovib jälle. Kui ta kolmat korda tuli, siis öeldi ära. Kardeti et raha läheb sõpradega joomapeo korraldamiseks.

Ühel ilusal septembripäeval sõitis Herbert autos koos Pätsiga Toompeale, valitsuse koosolekule. Kui sõideti läbi elust pulbitseva kesklinna ja mööda kihavast turuplatsist, nägi Herbert, nii ta mulle rääkis, esimest korda Pätsi silmis pisaraid. Päts ütelnud: "Vaene eesti rahvas, sa ei tea, mis sind ees ootab." Selter oli parajasti teist korda Moskvast, koos delegatsiooniga. Kas saavutame kokkuleppe, või tuleb sõda. Hiljem ütlesid Grabbi, Raidna ja mitmed teised ohvitserid, et siis, enne baaside lepingu vastuvõtmist, oleks pidanud vastu hakkama, auga surema. Nad ootasid selleks käsku.

Kui 1939. aasta sügisel toimus baltisakslaste ümberasumine, lahkusid Saksamaale ka mitmed tuntud sõjaväelased. Nende seas oli nii sakslasi, nagu vanade ja kuulsate aadlisuguvõsade liikmed Buxhoevden ja Salza, kui ka eesti päritolu mehi, nagu kindralmajor Riiberg ja kolonel Kursk, kuid neil võis olla perekondlikke sidemeid sakslastega. Laidonerile ei meeldinud, et rahvuselt eestlased ümber asusid. Ta oli eriti pahane kolonel Kurski peale, ütles: "See, et eestlasest ko-

lonel Hitleri kutsel Saksamaale läheb, on häbiplekk."

Ratsaväe kolonel Buxhoevden ja kontradmiral Salza olid mõlemad sel ajal juba erus. Võimalik, et nad tegevväest ei oleks Saksamaale lahkunud. Mõlemad olid Eesti ohvitserkonnas väga lugupeetud nii elukutseliste sõjameestena kui inimestena. Buxhoevden lasi oma talus Saaremaal tappa sea ja võttis lahkumise puhul koos sulastega napsu ja sõi seapraadi. Nii temal kui Salzal olnud Eesti ohvitseridega jumalaga jättes silmad märjad.

Kohe pärast kirjanik A. H. Tammsaare surma tuli pr. Käthe Hansen meie juurde koju Herberti jutule ja palus Herbertit presidendile ette kanda, et tema ja lapsed on väga raskest majanduslikus olukorras ja ta vajab rahalist toetust. Tal ei olla raha isegi matuste jaoks musta kleidi ostmiseks. Herbert rääkiski Pätsiga ja president oli sellega nõus ning proua Hansenile määratigi teatud summa raha, aga kui palju, seda ma ei tea. Kuid raha anti Tammsaare sõbra advokaat Eliaseri kätte, sest teati, et pr. Hansen ei oska rahaga ümber käia. Pätsi kaudu antud summa oli eraviisiline ja tuli tõenäoliselt presidendi kasutada olevatest summadest. Peale selle korraldati Tammsaarele riiklikud matused.

President ise ei võtnud osa "Estonia" kontsertsaalis toimunud mälestusaktusest, aga saatis sinna oma isikliku esindajana kolonel Grabbi. Herbert võttis ka minu kaasa. Hellar viibis saalis meist eraldi, oli Hansenite poja Eeriku klassikaaslaste esindaja. Herbert läks ka Metsakalmistule, kus peeti ilmalik mälestustalitus, mina ei läinud, oli päris paha märtsiilm.

Tammsaaret ja ta abikaasat olin kohanud juba mitmed aastad varem, siis kui Hellar ja Eerik Hansen astusid mõlemad Riikliku Inglise Kolledži esimesse klassi ja istusid ühte pinki. Pr. Hansen käis poja koolipingilt tolmu pühkimas ja käitus mõnikord veidi imelikult. Kui ma Hellarit Eeriku poole mängima viisin, siis kohtasin seal ka Tammsaaret, kes tuli oma toast välja veidi juttu ajama.

Kevadel 1940 lõpetas Hellar Riikliku Inglise Kolledži III klassi ja pidi jätkama sügisel samas koolis. Matti Päts oli selle kooli I klassi sisse kirjutatud ja näitas meile uhkusega kooli juba valmis ostetud ilusat mütsi. See oli kunagi suve hakul, kui küsisin presidendilt: “Kas te tõesti arvate, et poisid sügisel lähevad kolledžile ehitatud uude koolimajja Narva maanteel?” Päts vastas: “Aga muidugi, proua.”

Juuni alguses Orul president näitas mulle Stalini poolt talle kingitud hõberaamis portreefotot pühendusega: “Gospodinu K. Pjats na dobruju pamjat 2.1.40 I. Stalin.” (“Härra K. Pätsile lahkeks mälestuseks 2.1.40 I. Stalin.”) See pilt jäigi Oru lossi, nagu Herbert teadis ütelda. Juunikuul olime Orul, riigipöördest Tallinnas mul isiklikke meenutusi ei ole.

Ühe oma viimase käskkirjaga saatis president Päts kolonel Grabbi kolmeks kuuks puhkusele. Enne Kadriorust lahkumist maksis Herbert kinni isikliku viinaarve, mis ta viimastel kuudel oli allkirja vastu lossi tagavaradest saanud. Oli päris suur arve, ta oli võtnud ka mõne sõbra jaoks, paremaid jooke oli juba raske poest saada.

Kuna president oli kohast loobunud, siis tal ametiautot enam ei olnud ega antud seda ka kasutada. Poeg Viktor tuli talle järele ja viis oma autoga Kosele. Enne lahkumist andis vanahärra Herbertile kirja, mille palus toimetada Soome saadiku Hynnineni kätte. Seda märgukirja-sarnast läkitust on hakatud kutsuma Pätsi poliitiliseks testamendiks. Kiri seisis nädalapäevad meie käes. Presidendil jäi isiklikke asju ja toiduaineid lossi, mida ta palus Herbertil Kosele tuua. Ta tegigi seda ning see oli, kui ta nägi Pätsi viimast korda. Pärast oli tal hea meel, et presidendil oli konserve ja muid vajalikke talle toimetatud asju küüditamistekonnale kaasa võtta.

“Härra kolonel, te olete julge mees, et

siia tulite. Iga põõsa taga on püssimees,” ütles Päts Herberti saabudes. Vahimehi olnud tõesti märgata. Pärast asjade üleandmist arutas Herbert vanahärraga kirja küsimust. Ta kõhkles seda ise viimast, olles kindel, et teda jälitatakse ja et ka Soome saatkonna ees on valve, – teda võidakse läbi otsida ja kiri ära võtta. Nad arvasid, et parem on, kui selle viin mina, keda nuhid vast ei tunne. Pealegi olin Hynnineniga isiklikult tuttav, olles temaga sageli kokku puutunud ja vestelnud diplomaatilistel ja seltskondlikel vastuvõttudel, seda ka õhtusöökidel Soome saatkonnas. Paavo Hynninen oli vanapoiss. Ta rääkis hästi eesti keelt ja oli sümpaatne inimene. Talle meeldis daamideõhtuid korraldada, kus mõnigi kord olla šampanja otse voolanud. Saatkonnas oli väga uhke ja nägus sisustus.

Kirja viisin Toompeal paiknevasse Soome saatkonda päev pärast presidendi äraviimist, seega 31. juulil. Herbert teatas ette, et ma tulen. See oli üsna suur kiri, kahes ümbrikus. Pealmise, suurema sees oli väiksem, kuhu peale oli kirjutatud midagi. Vahepealseil päevil olin uudishimust ütelnud mehele: “Vaata me, mis sees on, teeme lahti!” – “Kas sa oled hull?” vastas ta ja keeldus.

Nii et mina teadsin ainult, et ümbrikus on mingi kiri Pätsilt. Võimalik, et Herbert teadis rohkem, aga ta mulle sellest ei rääkinud. Kirja viies natuke kartsin ka. Vaatasin ringi, kas näen “salasid”. Kes mind saatkonna uksest sisse lasi, ei mäleta. Ütlesin: “Ma tulin tähtsas asjas. Kas saadik võtaks mind vastu. Mu nimi on Ella Grabbi.” Mind juhatati kohe saadiku juurde. Hynninen oli parajasti tegevuses oma asjade pakkimisega. Andsin kirja ja ütlesin talle, et Päts viidi eile ära. Hynninen vastas, et ta on sellest kurvast sündmusest juba teadlik. Vestlesime umbes kümme minutit.

Pärast juunipööret uuris uus, nõukogude võim põhjalikult Herberti tagapõhja, majanduslikku seisu ja rahaasju. Muu hulgas käis ta korduvalt Riigikontrollis. Kaebusi ta vastu ei olnud. Tal ei olnud vaenlasi, kes neid esitaks. Kuna Herberti isa oli olnud vabrikutöölaine, siis aitas ka proletaarne päritolu. Eriti uuriti

võimalikke eksimusi seoses töökohaga Kadriorus ja väikese taluga Õismäe asunduses. Maa oli saadud 99 aasta rendilepingu alusel, hoone ehitas Asundusamet, selle eest maksis Herbert. Ta pidas raamatut, kuhu kõik oli üles märgitud. Muud varandust meil ei olnud. Kuigi Herbertile oli tehtud soodsaid ettepanekuid aktsionäriks hakata, oli ta need tagasi lükanud.

Kui me Kadriorust augusti algul välja kolisime, läksime kõigepealt Õismäele. Herbert hakkas seal tööle, maad ja maja korrastama. Mõne nädala pärast kindral Jonson telefonieris Mälgu juurde – meil ei olnud Õismäel telefoni, kasutasime naabri, kirjanik Mälgu oma – ja kutsus Herberti tähtsas küsimuses staapi. Jonson teatas, et kavatseb teda määrata ühele madalale teenistuskohale Tartusse. Herbert kõhkles, see tähendas Nõukogude väkke astumist. Grabbi: “Mis siis, kui ma keeldun? Pealegi mul on praegu puhkus.” Jonson: “Kallis sõber, võta koht vastu, muidu võetakse sind varsti kinni.” Herbert sai peatselt venekeelse telegrammi Moskvast: “Õnnitlused Punaarmeele kinnitamise puhul polkovniku aukraadis.”

Olime Õismäel kuu aega. Kui Herbert läks Tartusse, kolisime Raua tänavale nr. 48, me-revääinsener Veeuse majja, kus saime poole major Riiberigi korterist teisel korrusel. Veeus naise ja kahe tütreaga elas ise alumisel korral.

Kui Herbert tuli Tartust puhkusele, küsis ta: “Kas kodus viina on?” Ta ei küsinud süüa. Herberti kolleeg ja sõber Raidna ütles: “Meie elule on joon alla tõmmatud. Iga päev, mis üle selle, on meile kingitud.” Panin tähele, et sel ajal Herbertil olid kui haavatud inimese silmad.

Jaakson võeti kinni Vabadussõja teenete eest saadud talu põllult Helmes ja viidi Tallinna vanglasse. Sealt õnnestus tal ühe valvuriga saata kiri naisele, et vajab pesu ja pealisrii-

deid. Mary saigi talle riideid viia ja musta pesu ja vanad riided koju tuua. Kui ta aga teistkord mehele pakki viima läks, ei võetud seda vastu, kas keelati üleandmine, või oli Jaakson juba ära viidud. Mary Jaaksonile tõi üks Nõukogude sõdur ta mehe kirja, mis oli antud rongist rongi ja käest kätte. Selles kindral ütles muu hulgas: “Pea püsti! Kõik läheb veel hästi.”

Kohtasin 1960. aastatel New Yorgis üht naist, kes oli olnud koos Jaaksoniga metsatööl Venemaal Kirovi oblasti vangilaagris. Ta oli saanud loa oma Ühendriikides elavat õde külastada. Selle naise enda saatus oli omapärane. Eesti aja lõpuaastatel elas ta koos tööstur Kilgasega, kelle vabrikus ta oli olnud töölisena. Nad ei saanud abielluda, sest Kilgase naine ei andnud lahutust. Kilgased pääsesid ümberasumise korras Sakamaale, kuid tema, keda Kilgas oli kõikjal tutvustanud kui oma abikaasat, arreteeriti ja saadeti vangilaagrisse. (Kindralmajor Aleksander Jaakson arreteeriti 13. X 1940 ja hukkus Vjatka laagris Kirovi oblastis 2. X 1941. – H. G.)

Sain Herbertilt teate sõita 22. II 1941 Tartusse ja võtta vanast tagavarast kaasa pudel prantsuse konjakit. Rongilt tulles läksin Kurvitsate juurde, kus Herbert Tartus olles elas. (Kolonel Jaan Kurvits oli 182. diviisi staabiülem. – H. G.) Sõime õhtusööki. Kurvits tegi ettepaneku minna Segerlingi restorani. Olimegi sinna neljakesi teel, kui vastu tuli Hans Kruus, ülikooli rektor. (Tuntud juunikommunist, oli peaminister Varese asetäitja, hilisem ENSV välisminister. – H. G.) “Kuhu te lähete, seltsimehed komandörid?” küsis Kruus. “Mõtlesime minna Segerlingi, seltsimees professor.” – “Kas ma tohin teiega ühineda? Ma ei ole õhtusööki söönud.” Kuigi taheti omavahel olla, siis kus sa ikka ära ütled, pealegi oli Kruus Kurvitsate tuttav. Istusime siis restoranis. Telliti sekser ja karahvin valget viina ning selle järel veel paar karahvini. Kesköö paiku ütles Kruus: “Seltsimehed komandörid, kas ei oleks aeg lõpetada, homme ju tähtis sündmus ees?” Ettenähtud sündmuseks oli vandeand-

mine Stalinile Punaarmee aastapäeval. Ootamatult ütles proua Kurvits: “Seda, mis meie mehed homme teevad, ei saagi kaine peaga teha.” Hetkeks pingeline vaikus. Olukorra päästmiseks hüppas Kurvits püsti ja pöördus kiiresti Kruusi poole: “Kuule, lähme minu korterisse edasi, Grabbil on pudel prantsuse konjakit.” Kruus: “Kui prantsuse, siis see tuleb ära juua.”

Läksimegi viiekesi Kurvitsate poole. Kõik kolm meest jõid end võrdlemisi vinti. Kõige pehmem oli Kurvits, kes korduvalt ütles Grabbile: “Sina lähed enne kui mina,” mõeldes arreteerimist. Kruus võttis sellest kinni, öeldes Grabbile: “Tõesti, ma imestan, seltsimees polkovnik, et te olete veel sõjaväes.” Kruus käitus väga sõbralikult, oli nagu oma inimene. Istumine lõppes alles hommikul kell 6.00, siis kui Kruus ära läks.

Kell 11.00 oli vandetöötuse andmine. Ega mehed sinna minnes veel päris kaineks polnud saanud. Pärast vannutamist ütles diviisiülem kindralmajor Jaan Kruus Kurvitsale ja Grabbile: “Seltsimehed komandörid, palun astuge minu tuppa!” Kutsus ainult neid kahte. Kui uks oli suletud, võttis ta välja pudeli, kallas kolm klaasi täis ja ütles: “Härrad ohvitserid!” Tä ütles just “ohvitserid” ja mitte “komandörid”. “Nüüd joome Kostja terviseks!” 23. veebruar on Konstantin Pätsi sünnipäev.

Diviisi staabiülem kolonel Jaan Kurvits arreteeriti Tartus aprilli alul 1941. Nõukogude ajal Tartus teenides elas Herbert Kurvitsate juures. Omavahel viina võttes oli Kurvits üelnud: “Sina, Grabbi, lähed enne kui mina.” Aga läks ise enne. Kurvitsa vangistamise ajal oli Herbert parajasti Tallinnas. Tä sai käsu kohemaid Tartusse sõita ja diviisi staabi juhtimine üle võtta.

Käisin 13. juunil Bredede juures Rahumäel kindraliga jumalaga jätmas. Tä oli komandeeritud Moskvasse ja pidi koos teiste ohvitseridega lahkuma sellel õhtul. Kui ütlesin talle nägemiseni, vaatas Brede ringi, kas Sofia

ei kuule, ja raputas siis pead: “Ei, meie vist enam ei näe.” Koju minnes kohtasin linnas kindral Kasekampi, kes oli samuti Moskvasse komandeeritud. Soovisin ka temale head reisi ja jälleenägemist. Kasekamp kahtles, kas jälleenägemine teoks saab. Järgnevast kuulsin hiljem pr. Brede ja pr. Riibergi käest, kes käisid Balti jaamas oma mehi ära saatmas.

Rong läks hilisõhtul. Bredele kui kõrgele Punaarmee komandörile tuli auto järele, mis ta Balti jaama viis. Brede vestles perroonil korpuseülem kindral Jonsoniga, kelle kohvreid parajasti vagunisse tõsteti. Nad olid head sõbrad juba Vabadussõja päevilt, nüüd olid selle riigi väes, kelle vastu siis sõiditi. Jaama kogunesid ka teised Eesti kõrgemad ohvitserid, kes saadeti Moskvasse täienduskursustele sõjaväeakadeemiasse, nagu neile oli teada antud. Ohvitseride ja saatjate meeleolu oli sünge, valitses sügav umbusk ootamatu komandearingu suhtes. Pr. Riibergile jäi mulje, et niipea kui kõik kindralid ja ohvitserid olid astunud vagunitesse ja rong liikuma hakkas, lukustati vagunite ukseid väljastpoolt ja oli näha valvureid. Tundus, et nad olid arreteeritud.

(Ema rääkis seda siis, kui Läänes ei olnud täit selgust Eesti ohvitseride saatuse kohta. Kuid öeldu peegeldab toleaeagset meeleolu. Selle rongiga läks 23 ohvitseri, nende seas kuus kindralit. Rongis ohvitseri ei arreteeritud, küll aga vangistati neist 18 peatselt Venemaal ja saadeti vangilaagritesse, kus valdavad enamik hukati või hukkus, nende seas Brede, Kasekamp, Jonson ja Riiberg. – H. G.)

Ira Riiberg, kelle korteris Raua tänaval me siis elasime, ei tulnud jaamast koju, vaid jäi pärast oma mehe ärasaatmist ööseks tuttavate juurde. 14. juuni varahommikul sain talt telefonikõne: “Jumal tänatud, olete veel alles. Kas sa tead, mis linnas sünnib?” Ma ei teadnud, küsisin temalt: “Mis juhtub?” Pr. Riiberg: “Inimesi viiakse ära. Vaata aknast välja!” Vaatasin. Vastasmaja ees seisis veoauto, kuhu ronisid oma kompsudega mees, naine ja kaks last, naine nuttis. Tõsiste nägudega inimesi oli juba enne neid veoauto

kastis. Vaatasin kardinat vahelt, auto vuras minema. Ma ei saanud ikka täies ulatuses aru, mis oli sündimas. Olin lastega üksi kodus, Herbert oli Värskast laagris.

Pr. Riiberg jõudis keskpäevaks koju. Rääkis, et hommikupoole ööd toimus suur küüditamine. Ta oli ööbinud ohvitseride majas Gonsiori tänaval Dagi Raidna juures ja näinud, kuidas majast pr. Laurits lastega ja pr. Normak ära viidi. Ruttasin lähedal asuvasse Pinkade elukohta Jakobsoni tänavas. Seal selgus, et ka Margot ja Friedrich Pinka koos kolme lapsega on ära viidud. Sellel ööl viidi sõjaväelaste peredest ka pr. Tombak tütreaga ning teisi. Pr. Riiberg soovitas meil Raua tänava korterist igaks juhuks ära minna, küüditamine võib ju korduda. Ta ise kadus kuhugile.

(Kontrollisin ema mälu. Pinkade saatust teadsin. Nende kõrval leidsin küüditatute nimekirjast ka kõik teised: ema poolt mainitud kolonel Karl Lauritsa abikaasa Marie kahe lapsega, kolonel Artur Normaku abikaasa Ksenia ja kolonelleitnant Rein Tombaku abikaasa Alide tütreaga. Kolonellid Laurits ja Normak olid arreteeritud juba varem, Tombak viidi ära Värskast. Kõik kolm lasti maha. – H. G.)

Läksime järgmisel päeval pr. Brede juurde Rahumäele. Hommikul kell neli koputati Bredede uksele. Piilusime aknast – juuniöö oli juba valgenemas – ja nägime nelja sinise mütsiga tšekaa-meest. Pr. Brede ütles mulle: “Nüüd tulid vist sinu järele.” Teadsime juba, et Grabbi on Värskast ära viidud, aga Brede oli Moskvasse komandeeritud. Pr. Brede ütles uksele koputajatele, ilma ust lahti tegemata, oma perfektse vene keeles: “Mina olen kindral Brede abikaasa, mees on sõjaväeakadeemias Moskvast. Mida te soovite?” Vastuseks tuli vene keeles: “Tehke aga üks lahti!”

Pr. Brede arvab nüüd, et see on tema, keda tuldi viima. Tal juba igaks juhuks riided ja saapad valmis pakitud. Ulatab mulle ühe ümarmarguse paki: “See jääb sulle.” Teeb siis ukse lahti. “Kas siin elab Rosimannus?” küsitakse.

Mereväeohvitser Rosimannus elas kõrvalmajas ja me teame, et ta ei ole kodus, on läinud oma peret maale viima. Tšekistid murravad Rosimannuse korterisse sisse, leiavad selle tühjana. Rosimannusele saadetakse sõna, et ärgu ta koju tulgu.

Mulle rääkis pärast sõda Saksamaal üks noorem Eesti ohvitser: “Võlgnen teie mehele tänu mu elu päästmise eest. Olin Värskast laagris 13. VI 1941. Paljud ohvitserid said korralduse minna maastikuõppustele. Rivistasime end üles, rivi võttis vastu kolonel Grabbi kui kohalviibijatest kõige kõrgem ohvitser. Grabbi andis mulle mingi käsu, mis viis mu laagrist eemale. Kui tagasi jõudsin, olid teised ära viidud, Grabbi nende seas. Mulle tundus, et nad aimasid, mis saatus neid ees ootab.”

Need ohvitserid arreteeriti Petseris ja viidi Norilskisse, kust väga vähesed eluga pääsesid. Kohver Herberti asjadega Värskast toodi Tallinna. Keegi Vene kapten tõi ja rääkis, et kui nemad olid araviidute asju pakkinud, tuli üks politruk ja lõi jalaga kõik laiali, et mis te nende asju korjate, nad olid ju äraandjad. Värskast läksid Herbert ja teised ainult nende riietega, mis neil olid seljas.

Kui Herbert Värskast laagrist ära viidi, jäi mulle raha vaid 70 rubla. See oli summa, mille Herbert mulle oli andnud asjade ostmiseks Värskast jaoks, kuhu pidime suvel minema, ühes talus oli tuba kuuks ajaks juba kinni pandud. Varsti pärast Herberti arreteerimist konfiskeeriti meie pangahoiused. Mul oli rahaliselt väga kitsas. Õismäelt tõi rentnik Rüütel meile kanu, mune ja kartuleid. Õismäe naaber Mälk pakkus raha abistamiseks, tänasin, aga ei võtnud.

Paar nädalat hiljem viisin lapsed koos vanaemaga Tapale, täditütar Roosi juurde. Ise tulin tagasi Tallinna. Kui linnaelanikke hakati saatma kindlustustöödele, läksin kaitsekraave kaevama, lootes sealt edasi maale ja Tapale laste juurde pääseda. See aga mul enne sakslaste saabumist ei õnnestunud. Kui sakslased

jõudsid augustis Tallinna lähedale, pommitasid nad linna kahuritest. Üks mürsk tabas meie maja, keerles Riibergi köögis ringi, kuid ei plahvatanud. Veerus, endine mereväehvitser, tuli alt üles ja tegi mürsu kahjutuks. Kui Saksa väed tulid linna, kutsusid Veerused mõned Saksa sõdurid sisse ja pakkusid neile veini.

Otsisin sõiduvõimalust Tapale. Polnud veel mingit liiklust, ei ronge ega busse. Läksin ühte eestlaste sõjaväeasutusse, kus kohtasin kolonelleitnant Lutsu, kellele rääkisin oma muret, et ei pääse Tapale laste juurde. Luts ütles, et järgmisel päeval läheb tema staabist auto Tapale ja mind võetakse kaasa.

Hakkasin tööd otsima. Kõigepealt läksin Tambeki juurde, kes juhatas arvukate teenistujatega ZEV-i (Zentralstelle für estnische Verschleppten, tegeles Vene okupatsiooniaastal sooritatud küüditamiste ja muude kuritegude uurimisega. – H. G.). Tambek ei andnud mulle ZEV-is töökohta, kahetses, et vaba kohta ei ole. Kuid ütles pärast ühele mu samas töötavale tuttavale, et ta ei saanud mind tööle võtta, “kuna proua Grabbi ei oska saksa keelt”. Tambek ei küsinudki mult seda! Ma oskasin saksa keelt paremini kui Tambek ise.

Riigisekretär Karl Terrase vend Alfred Terras oli pandud Tallinna linnapeaks. Kuigi ma teda nii hästi ei tundnud kui ta venda ja Tambekit, läksin töökohta asjus tema jutule. Ooteruum oli paksult rahvast täis. Tuli juurde üks härra ja teretas. Tundsin ära, see oli Kadrioru lossi uksehoidja! Oli siin vist samas ametis. Ütles: “Siit te niipea jutule ei pääse. Oodake veidi, ma lähen teatan härra Terrasele ja viin siis teid teisest uksest.” Ja nii tegigi. Linnapea tuli mulle laua tagant poolele teele vastu ja oli väga sõbralik. Kui ta kuulis, et vajan töökohta, mõtles ta veidi ja küsis: “Kas tunnete prokurör Anvelt?” Veidi tundsin, kolonel Johan Anvelt oli Eesti sõjaväe jurist. Terras kirjutas sealsamas sedeli Anveltile, kes juhatas sotsiaal- ja hoolekande osakonda. Viisin sedeli Anveltile, kes võttis mu kohe tööle.

Ma ei unusta kunagi Terrase ja Anvelti vastutulelikkust, mida nad osutasid mulle kui kolonel Grabbi abikaasale, kelle mees oli venelaste poolt teadmatusse viidud ja pidi nüüd ise hakkama peret toitma. Töökoht kujunes emotsionaalselt raskeks. Intervjueerisin arreteeritute ja mobiliseeritute abivajavaid perekonnaliikmeid. Oli palju õnnetust ja häda. Rotalia vilistlaste Paul Mägi, Max Uriko ja Aleksander Jommi abiga leidsin uue töökohta tänu oma heale saksa keele oskusele, kus töötasin kuni kodumaalt põgenemiseni.

Kord Saksa okupatsiooni ajal sõitsin tram-miga Kadrioru just selleks, et vaadata endisi elukohti. Kui Kadrioru jõudsin, oli kõik nagu leinalooriga kaetud – mustad, madalad pilved. Ei suutnudki minna lossi ega administratiivhoone juurde, kõndisin läbi pargi randa ja vaatasin merd.

Hellar Grabbi

(1929)

Sündinud Tallinnas kolonel Herbert Grabbi pojana. Põgenes 1944. a. Saksamaale. Lõpetanud Geislingeni eesti gümnaasiumi 1949, bakalaureusekraad William Jewelli kolledžis (USA, Missouri), magister New Yorgi Columbia ülikoolis. Kriitik, publitsist ja toimetaja ajakirjades Vaba Eesti ja Mana (väljaandja aastast 1965).